

Een ellendig kabinet

Het kabinet-Van Agt-Den Uyl-Terlouw, verder Van Agt II te noemen, trad aan op 11 september 1981. Tot ieders verbazing viel het al na enkele weken. Achteraf zou je zeggen dat na die eerste breuk in oktober 1981 het kabinet beter niet gelijmd had kunnen worden.

Toen was het al fout, toen bleek al dat het niet goed liep. Je probeert het, je moet verder. En aangezien er niks aan het kabinet zelf veranderde, blééf het niet goed. Het was een ellendig kabinet, echt vreselijk. Je moet toch wat plezier in je werk hebben. Een vergadering van de ministerraad hoort toch iets constructiefs te zijn. Zoals de fractievergaderingen vroeger stimulerende bijeenkomsten voor mij waren. Dit kabinet had daar niets van. Strijd, strijd, nooit iets overbruggends in de discussies.

Ed van Thijn schreef onlangs¹, dat ik zozeer de vakminister was geworden. Hij moet zich wel afvragen waarom. Ik werd erin gedrongen. Als anderen zich voortdurend met je beleid bemoeien, ga je dat extra verdedigen. Dat gebeurde al in de formatie met die constructie van 'werkgelegenheid' naar Sociale Zaken. En verder hadden we – dat mogen we niet vergeten – ook wel ongeveer alles tegen. We hadden de economie tegen, het begrotingstekort, waar het vorige kabinet niks aan had gedaan en twee antagonistische departementen met Den Uyl en ik erop.

Je hebt dat zelf je grootste politieke fout genoemd. Van Agt zegt 'dat die avond het kabinet viel'². Heeft hij er dan geen deel aan gehad?

Dat is in zekere zin zo. Ik was zeer verbolgen over de constructie van Den Uyl op Sociale Zaken (en Werkgelegenheid) en ik op Economische Zaken, die opnieuw was besloten, net als in '77, zonder dat een D'66-er op zo'n cruciaal moment erbij was betrokken. Van Thijn was eventjes vergeten, dat hij als informateur ook namens ons moest optreden en hij deed iets, waarvan ik toen al zag dat het tot ongelofelijke moeilijkheden zou leiden: namelijk Den Uyl op een departement zetten waar hij wel in conflict met mij moest komen. Twee politieke leiders daar neerzetten móet wel tot moeilijkheden leiden. Ik wist niet dat het zo erg zou worden. Van Agt is geen profeet, maar hij heeft dit wel gevoeld en hij steunde me meteen. Hij had er natuurlijk ook geen enkel belang bij om iets anders te doen. Den Uyl en ik op die post: desnoods met mislücken van de formatie, ikzelf niet in het kabinet, maar ik had het niet moeten pikken. Het is verkeerd een innerlijke stem met geweld tot zwijgen te brengen. En dat heb ik toen gedaan.

'Zo min mogelijk vastleggen' was het devies van D'66 bij de formatie van 1981, want er is een 'wippositie'. Dat is niet juist gebleken.

Wat betreft het binnenhalen van maatregelen wel; het kabinet Van Agt II heeft zelden iets besloten, waar wij het niet mee eens waren. Praktisch niet. Dus inhoudelijk zijn we goed uitgekomen.

En toch blijft het beeld, dat die brugfunctie niet geslaagd is, bestaan.
Alleen als ik premier was geweest had die brugfunctie kunnen bestaan. Dan was de toestand totaal anders geweest. Als er een minister van het CDA op Economische Zaken had gezeten b.v. Maar als je zit op één van de echte vechtdepartementen, dan is bemiddelen eenvoudigweg niet mogelijk. Versterking, herstel van de industrie is zo'n centraal element. Als je dat nou vindt en je bent de eerst-verantwoordelijke daarvoor, dan wordt bemiddelen wel moeilijk.

Moeilijk, maar toch niet onmogelijk?
Voor mij was het onmogelijk.

Het is een moeilijke constructie gebleken, een premier, die eerst een CDA/VVD-kabinet aanvoert en vervolgens een CDA/PvdA/D'66-kabinet. Had D'66 Van Agt toch beter niet kunnen accepteren als premier indertijd?
Dan zou het volgende gebeurd zijn.

De 'loyalisten'³ zouden de zgn. Staphorstervariant, dat wil zeggen een coalitie van CDA/VVD en de kleine rechtse partijen blokkeren. Tot aan de statenverkiezingen zou Van Agt/Wiegel demissionair aanblijven en bij die verkiezingen zouden ze een ruime meerderheid halen, gesteld dat gelijktijdige Kamerverkiezingen zouden worden uitgeschreven. De loyalisten waren bereid de Staphorstervariant tegen te houden, maar niet bereid Van Agt te wraken.

Hoe heb je Van Agt's optreden in de Tweede Kamer ervaren, toen er een aanvaring met de D'66-fractie ontstond en hij weigerde de Kamer te antwoorden? Dat was toch het eerste echte optreden van jullie kabinet in de Kamer?

Ik was er kwaad over. Maar je hebt Van Agt niet aan een touwtje. Hij had ook niet overlegd, had dat zelf besloten. Maar het is niet een man om kwaad op te blijven. Hij doet dingen waar je van zegt 'dit kan niet, dit mag niet', en dan vervolgens krijgt het een wending, waar je weinig tegen doet. We hebben effectief en in harmonie samengewerkt. Hij is een acteur, die in de Kamer met name wel eens een show opvoerde die door velen niet werd gewaardeerd, vooral niet door de oppositie.

Hoe zou je het tijdperk Van Agt omschrijven?

Personalisme. Niet alleen een aanzienlijke mate van persoonsverering en persoonsverguizing, maar ook de benaderingswijze door Van Agt zelf is

personalistisch. Hij richtte zich over de hoofden van pers en partij direct tot de mensen. En hij maakte indruk op ze, was zéér populair en hield daar ook van. Ik mijd de mensen, hij geniet ervan.

Jij mijdt de mensen meer of ze worden vóór je gemeden als je minister bent. Is het niet een groot fort, waarin je binnentreedt, zo'n ministerie van Economische Zaken? Je zit toch geïsoleerd, lijkt mij?

Geïsoleerd van de wereld, niet intern. Ik had toch wel vrij snel contacten. Het kost overal even tijd, maar ik heb niet te klagen gehad over eenzaamheid op het departement.

Je bent niet geïsoleerd door de plaats, de kamer, maar door de drukte. Het tijdgebrek, zeker in het begin. Dat ging ten tijde van het interimkabinet beter, dat zag je ook in de verhouding met de Tweede-Kamerfractie. Er kwamen ook mensen vaker gewoon eens langs. Nee, het is vooral tijd. Teveel problemen aangetroffen, een te groot departement met teveel nutteloze vergaderingen. Een jaar is te kort en toch had ik het gevoel het goed in de vingers te krijgen. Het moeilijke van minister zijn is natuurlijk de hele dag uit twee kwaden te moeten kiezen. Als je dat niet kan, moet je er niet gaan zitten. Zo'n hoge positie geeft natuurlijk een zekere eenzaamheid. Ik heb dat nooit erg gevonden.

Voortdurend zijn er dilemma's. Benzineprijzen b.v. Als we ze te laag maken, kost het werkgelegenheid van kleine pomphouders, wordt de marge van de raffinaderij minder, waarvan er toch al veel gesloten worden.

Als je ze te hoog maakt, is het slecht voor de consument en voor het bedrijfsleven, omdat de transportkosten te hoog zijn. En dan moet je beslissen. Bij iedere beslissing geldt zoiets. Maar dat vind ik niet erg, dat is verantwoordelijkheid nemen en regeren.

Bodemsanering. Een heffing doet de goede, niet de kwade producenten lijden. En als je het niet doet, krijg je geen geld om de bodem te saneren. Waar ik wel mee heb gezeten, is het nutteloze geouwehoer in de zgn. Vijfhoek⁴, terwijl de stapels op je bureau groeien.

Tijd is een kwestie van routine. Als je nu zou beginnen, zou je het anders doen?

Ik kan ontzettend snel werken. Als ik geen tijd had, dan zat het in het feit, dat ik teveel taken had. Ten eerste was ik vice-premier, zat ik in de sociaal-economische driehoek, de vijfhoek, de partij, de coördinatie van de kabinetsfractie, verder in de Energieraad, Staalraad, Industrieraad in Brussel. En het departement is echt groot. Ten tweede geldt voor iedereen die nieuw komt, dat ieder dossier nieuw is. Je hebt het zelf niet opgebouwd. Per definitie kost dat veel tijd. Later is één blik voldoende, omdat je het verleden kent. Je moet kennismaken met alle adviesraden, organisaties, instellingen, die de nieuwe minister willen leren kennen en die jij ook moet kennen. Uren bezoek kost dat, zeker de eerste maanden. Ten

derde, Van Aardenne had een hele hoop laten liggen. Het probleem Hoogovens lag er, RSV lag er, Bruynzeel en Holec idem, het probleem van de ketelbouw lag er en toen ik koud binnen was, moest er al iets gebeuren. Sommige dingen konden niet eerder natuurlijk. Zo heb ik voor RSV zelf een geheim clubje aan het werk gezet, dat pas onder Van Aardenne, nu als opvolger, iets kon produceren. Als ik het nu weer zou moeten doen onder dezelfde omstandigheden, zou ik niet weten hoe ik een uur zou moeten winnen. Je kan natuurlijk alles wijten aan je voorgangers. Dat komt beter over. Maar daar moet je gewoon slecht voor zijn. Puur slecht. Maar het werkt wel beter, dat wordt nog dagelijks bewezen.

Geen efficiency-gebrek, maar dan wel prioriteitenstelling?

Zaken moesten toch worden afgehandeld. Daar was ik voor ingehuurd. Als ik naar de Tweede-Kamerfractie moest voor overleg, dan wist ik dat dingen niet zouden gebeuren. Trouwens, dan had ik meteen de pers op mijn nek in de trant van 'hij laat een onderzoeksraad in Brussel zomaar schieten, en deze minister was zo voor technologiebeleid'.

De mensen in het land, met name dan de D'66-geïnteresseerden, die hebben daar geen idee van, als het niet naar buiten komt. Die lezen in de kranten vooral wat er niet of fout gebeurt en vragen zich af wat hij daar nou eigenlijk zit te doen?

Dat is zo. Zo is het met al die zaken, waar je van denkt, het moet gebeuren. Moest ik de aanpak van het industriebeleid dan maar even laten liggen?

Kan een departement dat eigenlijk wel?

Ja, dat kan best. De andere departementen willen niet erg. Het is een oud D'66-punt, het industriebeleid. De commissie-Wagner is ingesteld naar aanleiding van een motie-Engwirda indertijd, waar de VVD toen tegen was. Projectmatige aanpak door opsporen van projecten, die ondernemers zelf niet kunnen vinden, die gekoppeld moesten worden aan deskundigheden. Zo ook technologiebeleid met Walter Zegveld. Er zijn teveel regelingen, het moet eenvoudiger, maar je kunt de overheid niet wegdenken. Zonder dat gaat het slechter, het is zo complex geworden. Overigens, er heeft niemand meer regelingen in het leven geroepen dan Van Aardenne. Dus dat liberalen de overheid zo wantrouwen, blijkt ook wel mee te vallen.

Maakt dat wat cynisch?

Ik heb weleens opgesomd wat socialistische en liberale ministers deden. Den Uyl bevorderde machtsconcentraties in het bedrijfsleven en Langman (VVD) liet de overheid ingrijpen via investeringsregelingen. Met andere woorden, wat er gebeurde is niet zozeer afhankelijk van de politieke constellatie, als wel van het tijdsgewricht. In Nederland zijn de ver-

schillen tussen grote partijen zeer klein. Gelukkig. In een open samenleving ontstaat consensus, in een geheime, gesloten samenleving kunnen de verschillen worden opgevoerd. Je ziet ook dat als een Nederlandse parlementaire delegatie naar het buitenland gaat, dan zijn de onderlinge verschillen t.o.v. het buitenland meteen zo gering, dat ze heel gemakkelijk met één tong spreken. Al die partijen, die elkaar hier bevechten. Veel sterker zijn die belangentegenstellingen bij buitenlandse delegaties. Dat zit veel dieper.

Voor machtsvorming heb je heldere verschillen nodig.

Dat is dan ook vaak moeilijk genoeg. Dat bewijst toch al wat ik zeg. Verschillen in inkomens en verticale structuren zijn geslecht. Het zoeken van de verschillen tussen partijen heeft vaak iets kunstmatigs.

Vandaar de rol van personen?

Ik weet niet of dat zo is. Denk eens aan Romme en Colijn en dat in een televisieloos tijdperk. Personen hebben altijd een grote rol gespeeld. Voor een partij als D'66 is het zeker heel belangrijk. Ik was lijsttrekker in 1981 en in 1982, dezelfde lijsttrekker, dezelfde persoon. En toch een groot verschil in resultaat. Personen spelen wel een centrale rol in de herkenbaarheid van de partij.

Weggevaagd worden

Heb je het niet beklemmend gevonden, dat je verantwoordelijk was voor de ontwikkeling van de Nederlandse economie? Is dat een reden waarom je een hardere koers hebt gevaren op EZ dan velen hadden verwacht?

Ik heb dat niet als beklemming ervaren, ik had meer het gevoel van 'als het geregeld moet worden, dan zal ik dat doen'.

De beklemming, of problemen heb ik niet gehad met de materie, niet met het beleid dat ik moest voeren. De problemen had ik met de PvdA en een beetje met de eigen partij. Het werd me ontzettend moeilijk gemaakt. Ik ondervond geen collegialiteit van de PvdA. Dat maakt het zwaar als je met moeilijke stof moet omgaan. Zeer zwaar. Ja, ik heb een hard beleid gevoerd, dat kan je wel zeggen.

Als minister van Economische Zaken was ik speciaal verantwoordelijk voor het bevorderen van een goed ondernemingsklimaat, dat is van essentieel belang voor het draagvlak van onze welvaart in termen van productie, inkomensvorming en werkgelegenheid.

Vanaf de eerste dag van mijn ministerschap werd ik geconfronteerd met bedrijven die met soms uitzichtloze financiële problemen kampten. Bijna dagelijks stonden er directies en raden van bestuur op de stoep. Toen ik nog kamerlid was, had ik vaak gewezen op de noodzaak van modernisering in het bedrijfsleven. Dat dreigde ernstig achterop te raken. Daar sta je dan voor als minister. Dat wil je realiseren, al kost zoiets tijd.

Een hard beleid, maar pas een begin van wat allemaal nodig is. Loop ze maar langs: lastenverlichting voor het bedrijfsleven ingezet, elektriciteitsstarieven voor grootverbruikers verlaagd, gestreden voor een niet totaal uit de hand lopen van het financieringstekort. Je ziet ook dat dingen die ik deed en die men toen schandelijk vond nu al weer heel normaal zijn. Er is in een half jaar veel veranderd.

Met dat harde ombuigingsbeleid werd een heleboel overboord gezet, milieubeleid b.v. Dat wordt vergeten en dan denkt men 'wat is er nou gebeurd?'

Dat werd niet vergeten, ik had er geen beleid in te voeren. Dat is lastig, dat begrijp ik best. Maar dat was de taak geworden van Brinkhorst en Ineke Lambers, niet de mijne. Natuurlijk is het lastig dat mensen moeten omschakelen, dat iemand zich nu tot economische zaken beperkt. Als ik vroeger sprak was het maar een deeltje, nu wel 90% of 100% ervan.

Politiek is maar voor zo'n klein gedeelte zakelijk, heb je wel eens gezegd. Klopt. De zakelijke elementen spelen een erg kleine rol. Het gaat om allerlei andere dingen in de politiek.

Bedoel je daarmee te zeggen: 'Je kan wel gelijk hebben, je moet het ook nog krijgen'? Spelen juist daarin die niet-zakelijke dingen een grote rol?

Je hebt het gedaan en daarna word je weggevaagd. Persoonlijk en electoraal. Je betaalt een hoge prijs voor je gelijk, dat is niks nieuws in de geschiedenis. Het alternatief is dat je iets anders doet dan je nodig vindt en daar kan ik helemaal niet mee leven.

De geschiedenis wijst ook uit dat velen, mede dankzij geduld weer terug komen en alsnog uitvoeren wat ze willen.

Nou ja, ik sluit ook niet uit, dat ik politiek nog eens iets doe. Maar zoals ik er nu over denk, heb ik er geen zin in. Ik heb 12 jaar in de politiek gezeten.

Toch heb je aan het einde van je Dagboek gezegd dat 'het helemaal niet is uitgesloten, dat ik hier (EZ) nog eens als minister terugkeer. Zo stokoud ben ik nog niet en het is altijd denkbaar, dat D'66 zich herstelt'⁵. Denk je inderdaad aan een rentrée?

Ik heb dat alleen opgeschreven, omdat ik het zelf zo eigenaardig vond, dat ik in al die maanden die vooraf gingen aan mijn vertrek uit de politiek, nooit één keer serieus de gedachte bij me was opgekomen, dat ik misschien nog wel eens zou terugkeren. Toen ik de deur uitstapte van het ministerie van Economische Zaken dacht ik voor het éérs... zo oud ben ik niet, het is niet onmogelijk, dat er nog eens andere tijden komen. Hoe langer ik er nu uit ben, hoe minder zin ik er in heb.

Politiek is voor mij niet verslavend. Dat komt misschien, omdat ik altijd verschillende dingen heb gedaan.

Keynes en Den Uyl

Over de vraag welk sociaal-economisch beleid er moest worden gevoerd, bestond een diepgaand verschil van inzicht.

Het ging er vooral om dat naar het oordeel van Den Uyl nog steeds een Keynesiaanse politiek moest worden gevoerd. Daarmee ging hij voorbij aan het feit, dat er de afgelopen jaren voortdurend stimulerende impulsen waren geweest vanuit de overheid. Daardoor was de consumptie-quote veel groter geworden dan de spaar-quote. De investeringen waren ver achtergebleven bij de consumptie. Dat kun je niet oplossen door weer een nieuwe Keynesiaanse maatregel te nemen. Dan zul je eerst orde op zaken moeten stellen, saneren en zorgen dat de consumptie een niveau krijgt, dat hoort bij het welvaartsniveau. Dan kun je in die evenwichtssituatie weer stimulansen gaan geven.

Het is te betreuren, dat, als je aan de rand van een depressie zit, je je eigen instrument bot hebt gemaakt door het lang toe te passen. Het anti-cyclisch handelen van de overheid heeft Keynes bepleit en je zou het nu weer willen doen als de economische situatie anders in elkaar zit dan ten tijde van Roosevelt.

Een ontwikkeling, zoals Den Uyl wilde, waar best argumenten voor zijn, waarin Nederland flink moest uitgeven, impulsen moest geven, brengt Nederland dichterbij de gevarezone. Als teveel landen dat doen, komt het monetaire systeem geweldig onder druk te staan.

Wat de overheid wel moet stimuleren zijn de investeringen, maar niet op een manier, die gelijktijdig de consumptie bevordert. Den Uyl en ik konden het best eens worden over het stimuleren van de investeringen, als we dat rustiger hadden kunnen doen en niet in zo'n dwangpositie zaten. Voor mij stond voorop het aantrekken van de investeringen, niet het financieringstekort. In de gedachten van Den Uyl ging dat altijd gepaard met consumptiebevordering, met het beschermen van de koopkracht. Dat is m.i. in de huidige toestand catastrofaal. Natuurlijk geeft consumptiedaling vraag-uitval. Dat moet je vervangen door vraag naar investeringsgoederen. Dat gaat zomaar niet, de goederen, die je vervolgens produceert moet je afzetten. Maar we hebben toch op den duur een te kleine thuismarkt, dus je bent op je export aangewezen. Ik was – en ben – ervan overtuigd, dat de Nederlandse economie de potentie in zich heeft om er weer bovenop te komen. En ik was bereid en zeer gemotiveerd om daaraan naar beste krachten bij te dragen. De structurele problemen van onze economie worden echter niet van de ene op de andere dag opgelost. Het fase-verschil tussen mij en de PvdA kwam het sterkst naar voren bij de acute werkgelegenheidsproblematiek. Met name van PvdA-zijde werd onvoldoende ingezien, dat onze economische problemen niet door kortetermijn-programma's kunnen worden opgelost. Het is zeer begrijpelijk, dat men de angstaanjagende stijging van de werkloosheid zo snel mogelijk wilde terugdringen. Dat wil ik ook en ik heb meegewerkt aan de invul-

ling van het banenplan van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, ook al verweet men mij wel, dat mijn bijdrage aan dat plan te mager was. In werkelijkheid werden er van de 3 miljard voor het banenplan 2 miljard in de marktsector besteed.

Maar ik was steeds van mening – en dat ben ik nog – dat het zwaartepunt van het op herstel gerichte beleid gezocht moet worden in een structurele versterking van de marktsector. Het beeld is ten onrechte ontstaan, dat voor mij het financieringstekort zo belangrijk was. Een laag financieringstekort is op zichzelf geen doel om naar te streven. Je moet kijken wat de gevolgen ervan zijn. Overigens ben ik het met Den Uyl eens, dat op het ogenblik de huidige lage rente een crisisverschijnsel is. De regering zou ervan gebruik moeten maken om de investeringen te bevorderen. Mijn indruk is niet dat zoiets gebeurt. De neerwaartse spiraal waar Den Uyl over spreekt is wáár, maar wat kan je eraan doen? Het wapen van de impuls is bot. In de dertiger jaren lag er een potentieel aan produktiemiddelen braak. Toen kon er best geconsumeerd worden. Dat is nu anders. We eten ieder jaar meer op dan we verdienen. Dat moet je herstellen en dat doet pijn en die pijn wil Den Uyl vermijden en velen met hem.

Het lijkt erop, dat er nu meer overeenstemming is over de bevordering van investeringen tussen de politieke partijen. Ook de PvdA is teruggekomen van een banenplan à la Den Uyl, blijkens het rapport van informateur Van Kemenade. Hóe dat moet, is moeilijker te zien.

Al is de PvdA van koers veranderd, je houdt toch altijd de druk om de koopkracht te beschermen. Ik zeg machines, schepen, zaken, die iets produceren, die moeten we in het binnenland produceren, investeringsgoederen moeten we hebben. Ik hoop wel, dat de Maatschappij voor Industriële Projecten goed gaat werken. Het is één van mijn laatste handtekeningen geweest onder een wetsontwerp. Het heeft jaren in het D'66-programm gestaan en is er nu dus toch ook gekomen. Dat is nu typisch een poging om een instrument te scheppen om investeringen te bevorderen. Terwijl de MIP als orgaan voor herindustrialisatie zal gaan werken op enige afstand van de overheid, heb ik binnen EZ organisatorische voorzieningen getroffen, die eveneens waren toegespitst op aanpak van de herindustrialisatie. In dat kader zijn we aan de slag gegaan bij het inventariseren en op gang brengen van perspectiefvolle projecten. Er waren al zo'n zestig van dergelijke projecten op stapel gezet. De meeste daarvan lagen op het vlak van offshore, electronica en informatica, energiebesparing en milieu-apparatuur. Projecten en ondernemerschap zijn nodig. Je ziet in bedrijven hoe belangrijk het is, dat er een goede ondernemer aan het roer staat. Als ik een wens had mogen doen, dan had ik niet 5 miljard voor het bedrijfsleven hoeven hebben, nee, dan wenste ik 20 toponderners. Het gaat nog altijd om de mensen, die het moeten doen. Een goede ondernemer garandeert niet dat het goed gaat, maar met een slechte gaat zelfs een goed bedrijf kapot.

Jij was niet bereid de winsten van Esso en Shell verder af te romen dan in het zgn. Gentlemen's Agreement was afgesproken. Is die Esso/Shell-zaak slecht voor je geweest?

Het is makkelijk om met zoveel tam-tam de publieke opinie te mobiliseren voor zoiets. Ze hebben me daar zeer veel schade mee berokkend en dat kan ik de PvdA gerust kwalijk nemen. Moet je je nou eens voorstellen dat de minister van Economische Zaken een afspraak breekt met twee van de machtigste bedrijven, die Nederland binnen zijn grenzen heeft. Dat zou voor de positie van de minister van Economische Zaken... die is hij volstrekt kwijt. Die heeft kans gezien meteen ondernemend Nederland en buitenland van zich te vervreemden. Dat kon en wilde ik niet doen en het was onethisch van Den Uyl om het me te vragen. En ik heb me ertegen verzet en ik had de fractie niet mee. Want het is natuurlijk prachtig om het geld weg te halen bij een grote oliemaatschappij. Natuurlijk! Wie even nadenkt, weet dat het te gek is. Maar het droeg bij tot de beeldvorming.

Daar droeg je eigen stellingname ook toe bij. Ondernemerschap, techniek, het zijn zaken, die lange tijd in D'66-kring vanuit een andere invalshoek zijn bekeken. Techniek, hoewel nodig, stond ook voor vervreemding: de mensen worden door de techniek ingehaald.

Dat doet me denken aan een radio-uitzending, waarmee het herstel van D'66 in 1976/77 is ingezet. In die radio-uitzending van de partij, waarin een deel van de algemene beschouwingen in de Tweede Kamer van 1976 werd uitgezonden. Daarin sprak ik over de techniek, die de mensen van elkaar vervreemdt. Het bekende voorbeeld van het kopje melk, dat je vroeger bij de buurvrouw leende en nu uit de koelkast haalt. Daar zijn honderden en honderden reacties op gekomen. Dat was het begin van het herstel. Daar dacht ik aan, want het speelt nu nog zo. Misschien iets minder, omdat de welvaart afneemt, mensen hangen iets minder aan techniek. Slechte tijden verbroederen.

Hoe vervreemdend is techniek? Ik zit hier op verzoek van Chriet Titulaer een boekje te vertalen over micro-computers. Op scholen gaan ze leren, hoe ze met micro-computers moeten omgaan. Zij zullen het beeld van de moderne samenleving mede gaan bepalen. Ik ben ervan overtuigd, dat dat gebeurt. Dat gaat heel wat teweeg brengen, anderzijds zijn ze dan deel van het gewone leven geworden. Wat blijft zijn mensen met hun emoties. Overal. Wel zal de inrichting van de samenleving er weer door worden gewijzigd. Ik vraag me weleens af of de Nederlandse samenleving niet extra gevoelig is voor technologische veranderingen. De laatste weken was ik in Frankrijk, op het platteland. Goed, daar komt een TV in de hoek te staan. Er wordt ook wel naar gekeken, maar het wezenlijke denken wordt er niet door beïnvloed, is mijn indruk. Misschien komt er later een huiscomputer bij te staan. Die cultuur blijft een beetje zoals die was, ze praten over zichzelf, ze incorporeren nieuwe apparaten in hun oude

gedragspatroon. Misschien komt er dan eens zo'n eruptie, een studenten-opstand als in 1968, maar hoe diep gaat dat helemaal?

Coördinatie en communicatie

Terug naar de afgelopen kabinetsdeelname van D'66. Eén van de verwijten is, dat er te weinig coördinatie was. Kon het niet?

De eerste vijf maanden had ik nergens tijd voor. Ik had een departement met vijf directoraten, waar ontzettend veel omging. Er waren allerlei bedrijven in problemen. Een enorme stapel lag daar op het bureau, meer dan ik heb achtergelaten. Het is zó groot en zó nieuw en je komt er nieuw. Als er dan ook nog eens een ministerraad is, die constant vergadert en besluiteloos is...

Ik had eenvoudigweg geen tijd om met onze collega's te overleggen, als ze zich er trouwens niet aan onttrokken, wat ook gebeurde.

Om te illustreren hoe dat bij het CDA gaat, is het Hollands Dagboek van minister Deetman⁶ interessant. Deetman praat na met CDA-kamerleden op donderdag, dan volgt beraad met CDA-bewindslieden in het Catshuis. Maandag begint hij de week met overleg met CDA-collega's op het partijbureau. Die dinsdag praat hij met de CDA-fraktiecommissie over de onderwijsbegroting enz. enz.

Hij zegt: 'De samenhang van de koers van de frakties, partij en bewindslieden kan zo worden versterkt.' Deetman beheert toch een groot departement. Dat is wel even anders gegaan bij D'66 is mijn indruk.

Ja. Het is ook goed, dat ze het bij het CDA zo doen. Als ik kijk naar de communicatie met de partij de laatste maanden, dan was het ook wel zoiets. Maar die eerste maanden was het heel slecht. Dat was niet goed. Ik heb zeker fouten gemaakt op het gebied van communicatie. Daarin was ik niet de enige, maar wel de meest verantwoordelijke.

Dat vergroot de slagkracht niet. Mede daardoor is de PvdA op het beslissende moment eensgezinder.

Dat is waar. Maar de discipline bij de PvdA is ook groter. Er waren heel wat mensen het met Den Uyl oneens, maar ze deden toch wat hij wou.

Dat gold m.i. ook wel voor de Tweede-Kamerfractie van D'66?

De fractie heeft toch goed samengewerkt. Soms wat onervaren gedrag. Niks te klagen.

De fractievoorzitter gaf meer moeilijkheden?

Die beklagde zich, dat ik hem niet ieder uur opbelde.

De fractie had een minimum aan informatie.

Dat is zo. Maar er is ook een karaktersverschil tussen Brinkhorst en mij.

Het is schadelijk, dat zo'n fractie, met versnipperde informatie steeds initiatieven neemt, zich van uur tot uur ermee bemoeit. Daar moet de ministerraad dan weer op reageren. Laat ze met rust. Het had ook niet zoveel zin. Het leidt je aandacht af van de lijn waarmee je bezig bent. Het verschil in taxatie en karakter komt tot uiting in de aanpak van problemen. Hij wil dat er direkt op alles gereageerd wordt en er gedáán wordt. Rust, daar is een probleem vaak bij gebaat. Het is de natuurlijke positie van de fractievoorzitter, maar ook daar speelt tijd een rol. Ik had daar geen tijd voor.

Dat is toch een kwestie van prioriteitenstelling?

Ja. Ik heb eens een keer toen er behoorlijk paniek was, mijn prioriteiten anders gesteld. Dat ging over het Gentlemen's Agreement van Esso/Shell, waar de fractie het mee oneens was. Toen heb ik een gesprek in de Stichting van de Arbeid afgezegd en drie dagen negatieve publiciteit gehad. Wim Kok, vragen van Wiegel. Kijk, ik moest daarheen, niet Zeevalking, niet Van Mierlo. Bijna niemand kan zich voorstellen wat je allemaal moet.

Maakte de patstelling niet, dat de fractie gedwongen werd iets te doen? Zoals bij de lijmpoging bijvoorbeeld.

Dat accepteerde ik ook, ook al ging er 250 miljoen van mijn begroting. Ik bemiddelde ook best wel eens hoor, zo is het nou ook weer niet. Dat werkte naar het CDA meteen, als ik op bepaalde punten tegen mijn zin in meeging met de PvdA. Over de omvang van de bezuinigingen, of de extra aardgasinzet. Ik was daar natuurlijk eigenlijk tegen, de fractie ook.

Lijsttrekkerschap en 'blokkade'

Er zijn erg veel mensen, die dachten en nog denken dat de hele toestand rond jouw lijsttrekkerschap op het juli-congres van D'66 puur doorgestoken kaart was.

Dat was echt niet zo.

Ik wou in maart al niet meer. Dat heb ik in de fractie gezegd. We hebben toen verschillende bijeenkomsten gehad o.a. in het congrescentrum Noordwijkerhout. Ook in kleine kring heb ik gezegd, dat mijn tijd voorbij was. Het zijn ook onoplosbare problemen als je in je hart heel goed voelt wat je moet doen: weggaan. Maar de aandrang uit de fractie was: blijven. Ik heb me toen laten ompraten. Toen de uitslag van de schriftelijke stemming⁷ kwam, bleek mij, dat de partij voelde als ik, men wilde mij niet. Op de dag zelf, tja, weglopen van je congres doe je toch niet gauw. Dat kan eigenlijk niet, als je de verantwoordelijke man bent.

Ik vond het ook niet fair tegenover Ineke Lambers of Maarten Engwirda, die gegarandeerd op een verlies zouden uitkomen, dat ik óók zou lijden, maar ik was ook verantwoórdelijk. De doorslag heeft uiteindelijk gege-

ven, niet het vervloeken, niet de suggestie van lafheid, nee, dat was het argument: 'Je wilt niet met ons (D'66) verliezen.' Dat kwam aan bij me en dat is de reden waarom ik het uiteindelijk gedaan heb. Altruïsme? Nee, dat is uiteindelijk nog egoïstisch ook, want ik wilde niet het odium op me hebben, dat ik niet durfde te verliezen.

De lijsttrekkersverkiezing hing ook samen met de koers van D'66. Waarom heb je van het opheffen van die 'blokkade' (niet met een CDA/VVD-coalitie regeren) zo'n halszaak gemaakt?

Ik was er in 1981 al tegen, maar heb dat niet hoog opgespeeld, want we waren oppositie-partij geweest en ik kon het ook gemakkelijk verdedigen. Maar in 1982 was een blokkade na de strijd met de PvdA en onze deelname aan het interim-kabinet zo ontzettend ongeloofwaardig. Dat kon ik niet opbrengen. Het is wonderlijk. In D'66 zijn we het programma-tisch over alles eens, maar over één ding kunnen we het niet eens worden: of de PvdA voor ons bepaalt, wat progressief is. Wat is er nou programma-tisch zo aan de hand, nadat we de kernwapens hadden opgelost?

Die kernwapenkwestie is wel anders opgelost. 'Ik loop niet voor op een pad, waarop ik geen licht zie,' hield jij D'66 voor, toen het om die blokkade ging in 1982. Dat heb je niet gezegd, toen het ging om het kernwapenstandpunt van D'66 in 1980. Het ging toen ook om een fundamentele keuze en die heb je aan het congres overgelaten.

Er was één standpunt, waarvan ik gezegd zou hebben: dat voer ik niet aan. Dat was het IKV-standpunt. Alle andere lijnen kon ik wel aanvoeren. Wat eruit kwam, daar kon ik wel mee uit de voeten. Emotioneel wil ik die raketten ook niet. Dan kan ik best in de partij blijven, maar ik kan niet voorop lopen als de partij een onverantwoordelijke economische politiek wil voeren of met mensen en partijen, die dat willen.

Politiek leiderschap

Je hebt als de grootste politieke fout genoemd de zetelverdeling tussen Den Uyl en jou. Is niet een even zo grote, zo niet grotere fout, dat je wat je vond en deed als minister niet hebt uitgelegd? Je hebt niet gecommuniceerd met de partij en de fractie, noch met de kiezer. De herkenbaarheid was zoek. Dat is wel waar. Ik heb dat trouwens achterin mijn Dagboek ook wel min of meer toegegeven. Maar het was ook niet gemakkelijk. Als de pers eenmaal ervan uitgaat, dat wat je doet verkeerd is, dan wordt alles in cynische toon geschreven, de kop wordt negatief. Dat gaat zo. Je staat op het verkeerde been. Er komt nog iets bij. Wat kun je emotioneel opbrengen? Je raakt in een stemming, dat je denkt: 'Val dood.' Ik ben geen robot, ik ben niet van ijzer. Je moet het ook nog kunnen opbrengen en dan kunnen verbergen, dat je kwaad was over het feit, dat men zei: 'Hij doet zijn werk niet goed.' Dat kan ik nog steeds slecht. Je mag best zeg-

gen, hij communiceert niet, hij kiest fout in partijpolitiek opzicht, allemaal best, maar niet: 'Hij doet zijn werk niet goed.' Dat kan ik niet verdragen. Het kan me niet schelen, of het calvinistisch is of iets anders, maar zo zit ik in elkaar: ik doe mijn werk goed. Ik hecht eraan, dat mensen hun verantwoordelijkheden dragen.

Toch is het een opvallende ontwikkeling. Je hebt meer dan 10 jaar het beeld heel goed voor ogen gehad wat je eigen kiezers wilden, je wist de juiste toon te vinden. Die toon ben je in een half jaar kwijtgeraakt. Daar moet toch een diepere reden voor zijn?

Nee. Ik had die functie niet meer. Ga even na, wat er gebeurd is. Op het najaarscongres 1981 heb ik nog gesproken, als minister van Economische Zaken. En toen is mij daarna niet gegund eens even rustig orde op zaken te stellen op het departement, dingen op het spoor te zetten. In januari begon de hetze over de Shell/Esso. Dat ik in de Kamer geen problemen heb gehad, hielp niets. De begrotingsbehandeling heb ik uitvoerig gedaan en toen werd geschreven: het was te langdradig. Zwak beleid. Ik was in een positie gedrongen waarin ik geen woord goed kon zeggen. Ik was totaal mat gezet. Wie kan er tegen als hij aan een stuk door dit soort dingen leest? Tegen de pers praten was fout, het niet doen was ook fout. Toen heb ik voor mezelf besloten, ik doe gewoon mijn beleid en verder zien jullie maar.

En dus verdedigde niemand het D'66-beleid?

Het was in ieder geval niet duidelijk wie het deed. Brinkhorst en ik schoven het elkaar toe. Hij zei: ik wil geen politiek leider zijn en ik zei: je bent 't.

Jij wàs toch nog steeds de politieke leider. Brinkhorst kon dat toch niet zomaar overnemen?

Dat was een probleem. Je kunt blijkbaar zoiets niet overdragen. Dat aanvaardt men niet, dat blijkt niet te werken. Je kan het wel zeggen, maar het is niet zo. Als ik fractieleider was gebleven, was het misschien minder erg geweest, waren we minder achteruit gegaan. Als je dat 9 jaar hebt gedaan, wil je dat ook niet altijd blijven doen. En zeker na de grote winst. Maar die onduidelijkheid is slecht geweest en dat is geheel aan onszelf te wijten.

De pers is in meerdere of mindere mate gemengd in de belangenstrijd. In 1981 heb je je daar aan kunnen onttrekken. Er is een zekere parallel met Van Agt, n.l. dat je over de hoofden van de partijen en pers tot het electoraat sprak en dat lukte in 1981. Waarom erna niet?

Dat is weggefallen, omdat... ja... ik weet niet waarom. Ik heb mijzelf weleens afgevraagd of ik tijdens TV-optredens gedurende 1982 nu zo anders was. Kan jij me aanwijzen, dat het niet 'good old self' was of 'onwaar'?

Volgens mij is het punt vooral dat het niet veel optredens zijn geweest! Je hebt je toegang tot de media absoluut niet benut mijns inziens. Dat kan je de pers niet verwijten.

Het waren er niet zo veel, dat is waar.

Denk je niet dat dat grote gevolgen heeft gehad voor de herkenbaarheid van D'66? Den Uyl eiste vier miljard voor zijn werkgelegenheidsplan, Van Agt deed uitspraken, vaak in het buitenland. Terlouw hoorde je nooit over D'66: 'Hier staan wij, ik als leider van de kabinetsfractie.' Wie wist aan de vooravond van de Voorjaarsnota wat de D'66-positie was?

Dat is, omdat ik iets te nauw in mijn ingewanden ben. Ik vind dat je het niet hoort te doen. Je spreekt namens een kabinet. Kijk, ik ben dan nog zo scrupuleus, nu nog zelfs, dat ik uit mijn Dagboek de passages heb geschrapt, waar iemand sprekend in de ministerraad wordt opgevoerd, want art. 25 van het reglement van orde verbiedt openbaarmaking hiervan.

Is dat niet aan fatsoen ten onder gaan?

Ja, dat is zo. Ik ben te nauw in mijn ingewanden. Als ik dat anders had gedaan, daarvan ben ik overtuigd, was het beter geweest. Dat wil zeggen, het was slechter geweest, maar het had beter resultaat opgeleverd, voor mijzelf en D'66. Maar ik ben er ongeschikt voor.

Waardoor denk je dat D'66 zoveel kiezers is kwijtgeraakt?

Naast alles wat er gebeurd is en waarin we zelf de hand hebben gehad, is er de tijdgeest. De jeugd stemt nu VVD. Onze gedraglijn kan er maar gedeeltelijk wat aan veranderen, want die tijdgeest is er. Waarom? It's in the air. In 1981 werd de zwaai gemaakt, toen ging de jeugd van links naar rechts en kwam ons onderweg tegen.

Andere factoren, die we wel in de hand hadden, hebben een rol gespeeld, zij het maar gedeeltelijk en qua gewicht moeilijk in te delen. Ik heb ze in mijn Dagboek genoemd: onze onvaste koers en gebrek aan pragmatisme, de behandeling die ons in sommige delen van de pers ten deel is gevallen en tenslotte een lijsttrekker, die wellicht wat al te rechtlijnig gefixeerd was op wat hij het landsbelang achtte in plaats van het partijbelang. Is dat sterker dan een 'questa d'influenza'?

Misschien heeft het ook te maken met minder ideologische gebondenheid van kiezers, vooral van jongeren. Maar in de slag om die kiezersgunst wordt behaald succes door concurrenten afgestraft. Dat geldt niet exclusief voor D'66. Dat geldt nu ook Nijpels: de affaires met Metz, Schwietert etc. Nijpels heeft een paar aanwijsbare fouten gemaakt. De verkeerde man gekozen, taxatiefouten gemaakt. Afgezien daarvan zijn er met Nijpels in de pers ook dingen gebeurd, die totaal ontoelaatbaar zijn. Achteraf is ook heel verklaarbaar, hoe die ontwikkeling is geweest met onze partij en rond mijn persoon. Succes wordt afgestraft.

Dat is deze keer zowel door de PvdA als de VVD gebeurd. Je hebt weleens gezegd 'met de PvdA kan ik meevoelen, met de VVD niet'. Is dat nog steeds zo?

Dat is nog steeds zo. Emotioneel kan ik veel makkelijker meevoelen met socialisten, waarom ze vinden, wat ze vinden. De VVD heeft dat koude. Ik heb het nu over inhoudelijke politieke dingen. Wat betreft vriendschap is de PvdA ver, ver weggezaakt. Ze zijn precies even deloyaal, het doel heiligt de middelen.

Waarom denk je dat er een politieke toekomst is voor D'66?

Ik denk dat er een type mensen is dat voortdurend zoekt om een synthese te vinden tussen hun radicale neigingen en hun redelijkheid. Dat type verdwijnt niet. Voor dat type mensen zijn de tijden nu slecht.

De crisissfeer geeft middelpuntvliedende krachten, maar ze komen toch uiteindelijk in het midden uit, links van het midden door hun radicaliteit, maar toch nooit gek ver van het midden want dat verbiedt de redelijkheid. De tijd is niet gunstig. De vergelijking met de FDP gaat niet geheel op, maar die zijn toch weer opgekrabbeld. Ze zaten bovendien bij de vorige verkiezingen ver boven hun normale sterkte. Ik geef toe, D'66 is de FDP niet. Toch, er zal ook in Nederland altijd behoefte zijn aan zo'n soort partij die de synthese zoekt.

Wil Nederland vanuit het midden geregeerd worden? Om de vergelijking met de Bondsrepubliek door te trekken: Kohl won onlangs (maart 1983) de verkiezingen met de leuze van de 'Koalition der Mitte', de coalitie van het midden. Het midden in Nederland is te klein om alléén te regeren.

Ik denk, dat veel Nederlanders eigenlijk 'midden' zijn. De Nederlander is niet radicaal van nature, noch rechts, noch links. De Nederlander houdt niet van bergen en dalen, hij houdt van plat. Ik ben zelf ook een échte Nederlander hoor, dat zal ik niet ontkennen.

Om een principe de vernieling in

Hans van Mierlo meent, dat het niet mogelijk was om in mei, na de breuk, in een gezamenlijk demissionair kabinet door te regeren met CDA en PvdA.

Los van de vraag of het kòn, vind ik het onzuiver. Je moet als een kabinet machteloos en besluiteloos is, niet doormodderen. Als er een eindbesluit genomen is, waarbij één van de coalitiepartijen in de minderheid is geraakt, dan moet je daarna niet de fundamentele verschillen toedekken. De PvdA had ook nooit verantwoordelijkheid genomen voor de begroting '83. Dus dat is niet goed en politiek onzuiver. Waar is die openheid en het pragmatisme gebleven?

Je hebt wel eens gezegd: 'We zijn ongeschikt voor de macht.' Betrek je dat ook op jezelf?

Ik heb niet gezegd, dat we ongeschikt zijn voor de macht. Ik heb wel eens gezegd dat we zo ontzettend principieel zijn, dat we het principe stellen boven het hanteren van macht. Alle andere partijen stellen de macht boven het principe. D'66-ers stellen een principe boven de macht en vergeten dat politiek er is om macht uit te oefenen.

Er is niemand in D'66, ook ik niet, die na de breuk in mei overwogen heeft de VVD in de regering te halen. We hadden 3 jaar met 17 man in de Kamer en 3 in het kabinet plus staatssecretarissen ons kunnen herstellen, de kritiek op die daad doen vergeten, onze ideeën uitvoeren. Niemand heeft er één seconde over gedacht het te doen, ikzelf inkluis. Heel eigenaardig; dat zal je van andere politieke partijen niet snel meemaken. Dat je jezelf totaal de vernieling in helpt om een principe.

Dit heet in het Duits tegenwoordig 'vergenschern', dat wat Genscher met de FDP heeft gedaan: overstappen van de socialisten naar de CDU (1982).

Wil je goed in de gaten houden, dat ik het niet voorstel. Ik geef alleen aan dat D'66-ers weigeren ten laste van een principe zoiets te doen.

Over progressiviteit heb je veel gezegd in het verleden. Je kan je voorstellen dat het de mensen, die jarenlang hebben gehoord over de nieuwe samenleving, over ander milieubeleid, over de slechtheid van vivisektie, om maar eens iets te noemen, rauw op de maag valt, als ze horen, dat hun voorman progressief bestempelt als 'een tandenborstel, waar de vloer mee geschrobd is' of 'doen wat nodig is voor het land'. Daarmee ontnem je ze iets waar je zelf het voorbeeld van was.

Ach, ik spreek nu en ik sprak het afgelopen jaar voor mijn eigen toko, het economisch beleid. Progressief is niet dingen blaten, die niet kunnen, maar doen wat nodig is. Dat vind ik nog steeds. D'66 wil progressief zijn. Ik schaar me aan de kant van Renate Rubinstein, die zegt: 'Links is open en rechts is geheim.' In de ogen van velen is progressief zich aan de kant van de PvdA scharen. Het is nog helemaal niet gezegd dat dat links is. Openheid en openbaarheid is typisch iets dat steeds weer in discussie raakt. Hoe graag wil men eigenlijk openbaarheid? Ook in D'66 leefden er bezwaren bij enkelen dat ik mijn Dagboek zou publiceren. Gelukkig past het ook weer niet in de partij om me het te verbieden, maar toch... Ik las dat de Grünen in de Bondsdag hun eerste fractievergadering grotendeels gewijd hebben aan het wel of niet openbaar vergaderen. Je herkent er veel van de discussies, die vroeger bij ons ook werden gevoerd.⁸

Ook met deze uitleg lijkt mij de stelling in je Dagboek⁹, dat je alleen progressief bent, als je nergens verstand van hebt, niet houdbaar.

Het is typisch de cynische opmerking van een realist, van iemand die door de realiteit getekend is. Het is wat badinerend opgeschreven, maar daar-

om zit er nog wel wat in. In het algemeen zie je toch dat mensen, die verantwoordelijkheid gaan dragen, stappen terug doen in hun progressiviteit op dat gebied.

Als je het hele stuk leest in mijn Dagboek, dan zie je ook dat ik zeg: zo'n redenering leidt tot een regelrecht alibi voor conservatisme. Je moet het niet verabsoluteren en de conclusie erbij lezen: 'Daarom is het toch goed, dat congressen progressiever zijn dan kiezers en kamerleden doldriester dan de verantwoordelijke ministers.' Die trek in de progressieve richting moet je houden.

Daarom is het ook beter dat mensen, die door de realiteit getekend zijn, plaats maken voor mensen, die nog in die richting willen.

1. Intermediair nr. 8, 25 februari 1983.
2. Vrij Nederland, 29 januari 1983.
3. De groep CDA-ers, vnl. van AR-huize, die eigenlijk nooit akkoord waren gegaan met de vorming van een CDA/VVD-kabinet en regelmatig afwijkende posities innamen (Jan Nico Scholten, Hans de Boer c.s.).
4. De Vijfhoek was het orgaan, waarin de belangrijkste sociaal-economische vraagstukken werden voorbesproken. Hierin zaten Van Agt (minister-president), V.d. Stee (Financiën), Terlouw (Economische Zaken), Den Uyl (Sociale Zaken) en Van Thijn (Binnenlandse Zaken).
5. Naar zeventien zetels en terug, politiek dagboek 9 maart 1981-5 november 1982, Jan Terlouw, Veen Uitgevers, 1983.
6. NRC Handelsblad, 5 maart 1983.
7. D'66 hanteert de meeste directe methode om de leden de volgorde van de Tweede-Kamerlijst te laten vaststellen: elk lid krijgt een formulier thuis en vult de door hem/haar gewenste volgorde in. Via telling komt de kamerkandidatenlijst tevoorschijn, terwijl op het congres apart de lijsttrekker wordt verkozen. Zo kon Jan Terlouw vierde worden bij de schriftelijke 'thuisstemming' en toch lijsttrekker op het congres.
8. De vergaderingen van de Tweede-Kamerfractie van D'66 zijn, als enige van de politieke partijen, in principe openbaar. Wel moet toestemming gevraagd worden om aan 'derden' te rapporteren. Uit krantenartikelen (Chavannes/NRC, Groen/Volkskrant) blijkt, dat dit principe door de gevoeligheid van de te bespreken onderwerpen regelmatig een punt van interne discussie is.
9. Dagboek, p. 232.